Anders Rydell

Zloději knih

Pátrání po zmizelých knihovnách

KNIHA ZLIN

Zloději knih

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.knihazlin.cz
www.albatrosmedia.cz

KNIHA ZLIN

Anders Rydell
Zloději knih – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2017

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS MEDIA a.s.

TEMA

The Publisher acknowledges the financial assistance of Swedish Arts Council

Anders Rydell

Zloději knih

Pátrání po zmizelých knihovnách

KNIHA ZLIN

Obsah

Předmluva | 11
1. **Oheň, který spaluje svět** | 17
2. **Duchové v berlínské knihovně** | 39
3. **Goetheho dub** | 63
4. **Himmlerova knihovna** | 97
5. **Bojovník proti Jeruzalému** | 115
6. **Útěcha strádajícím Izraele** | 145
7. **Hon za tajemstvím svobodných zednářů** | 177
8. **„Zde pracoval Lenin“** | 197
9. **Ztracená knihovna** | 225
10. **Rozprášený lid** | 247
11. **Hromadný hrob v papírně** | 267
12. **Talmudkommando** | 303
13. **Židovská studia bez Židů** | 323
14. **Vagón bot** | 349
15. **Kniha se vrací domů** | 391

Vysvětlivky | 421
Poznámky | 441
Seznam vyobrazení | 465
Poděkování | 467
Redakční poznámka | 470

Ach, boty, koho hnali
tak zhurta do dáli?
Otázka v srdci pálí:
Kde nohy zůstaly?

RETURNED
FROM RUSSIA

Předmluva

Na jaře jsem seděl v letadle z Berlína do Birminghamu, v batohu olivově zelenou knížku. Každou chvíli jsem batoh otevřel a zkontroloval hnědou bublinkovou obálku s knihou, abych se ujistil, že tam pořád je. Po více než sedmdesáti letech se kniha měla vrátit ke své rodině, k vnučce člověka, jemuž kdysi patřila. Člověka, který pečlivě nalepil své exlibris na předsádku a na jednu z prvních stran napsal své jméno: Richard Kobrak. Na konci roku 1944 byl spolu se svou ženou deportován jedním z posledních vlaků do Osvětimi, do plynové komory. Knížka v mém batohu nebyla nijak zvlášť cenná, v antikvariátu v Berlíně by určitě nestála víc než pár eur.

Přesto se mě během těch pár dní, kdy jsem ji opatroval, zmocňovala panická hrůza, že najednou zmizí. Přepadaly mě úzkostné představy, že batoh zapomenu v taxíku nebo že mi ho někdo ukradne. Kniha nemá hodnotu peněžitou, ale citovou. A to nezměrnou – pro toho, kdo vyrůstal bez dědečka. Ta olivově zelená knížka je tak cenná proto, že je to jediný

majetek Richarda Kobraka, který byl nalezen. Jedna knížka z knihovny jednoho muže. Stopa ke ztracenému životu. Je tragické, že to je jen jedna z milionu knih, které čekají na své nalezení. Miliony zapomenutých knih a miliony ztracených životů. Více než půl století zůstávaly bez povšimnutí. Ti, kdo znali jejich původ, se nezřídka snažili vymazat vzpomínku na jejich majitele. Vytrhávali strany se značkami majitelů, škrtali věnování a falšovali knihovní katalogy, v nichž „dary" od gestapa a nacistické strany nahrazovali anonymními donátory.

Ale mnohé se zachovalo, možná proto, že rabování bylo až příliš rozsáhlé a vůle pátrat po historii těchto pozůstatků příliš malá.

Dějinám nacistických krádeží umění se po několik posledních desetiletí dostává velké pozornosti. V roce 2009 jsem o nich sám začal psát knihu. Inspiroval mě k tomu obraz Emila Noldeho Blumengarten (Utenwarf) z Muzea moderního umění ve Stockholmu, který se ztratil během druhé světové války. Stejně jako ta olivově zelená kniha patřil rodině německých Židů a zmizel na konci 30. let 20. století. Vyprávění o rozsáhlém drancování umění, jehož se nacisté dopouštěli, a o sedmdesát let trvajícím boji za navrácení těchto děl vyšlo roku 2013 pod názvem *Plundrarna. Hur nazisterna stal Europas konstskatter* (česky *Rabování. Jak nacisté vykrádali evropské umělecké sbírky*, 2015).

Když jsem se ponořil do historie těchto loupeží, poháněných ideologií i hamižností, pochopil jsem, že kradena nebyla jen umělecká díla a starožitnosti, ale také knihy. Nebylo to nijak zvláštní, nacistické organizace si při rabování urvaly, co mohly.

Nejprve mě zarazil samotný rozsah. Při drancování, které zasáhlo prostor od pobřeží Atlantiku až k Černému moři, zmi-

zely desítky milionů knih. Pak mou pozornost ovšem vzbudilo ještě něco jiného. Pochopil jsem, že na rozdíl od umění byly knihy důležité z ideologického hlediska. Kořist ve formě uměleckých děl si rozdělili hlavně vůdčí představitelé nacistické garnitury, mimo jiné i Adolf Hitler a Hermann Göring. Umění mělo manifestovat, legitimizovat a posvětit nový svět, který nacisté zamýšleli vystavět na ruinách Evropy. Krásnější a čistší svět podle svých představ.

Ale knihy sloužily jinému účelu. Nekradly se pro svou slávu nebo z lakomství – nýbrž z důvodu, který byl v mnoha ohledech ještě děsivější. Knihovny a archivy po celé Evropě rabovali nejvýznamnější ideologové třetí říše, organizace vedené velitelem SS Heinrichem Himmlerem a hlavním ideologem strany Alfredem Rosenbergem. Za války byla naplánována a uskutečněna největší knižní loupež v dějinách. Oběťmi tohoto rabování byli ideologičtí nepřátelé hnutí – Židé, komunisté, svobodní zednáři, katolíci, kritici režimu, Slované a další. Dodnes je tato historie málo známá a zločin z velké části stále není odhalen. Rozhodl jsem se vydat po stopách lupičů, na cestu po Evropě dlouhou tisíce kilometrů. Abych pochopil, ale také abych zjistil, co se zachovalo – a co je ztraceno. Od rozprášených emigrantských knihoven v Paříži ke zmizelé prastaré židovské knihovně v Římě, jejíž historii lze sledovat až k počátkům našeho letopočtu. Od honu za tajemstvím svobodných zednářů v Haagu k pátrání po troskách zničené civilizace v Soluni. Od sefardských knihoven v Amsterdamu po Vilnius a tamní knihovny s texty v jidiš. Stopy se nacházejí všude, i když často jich je málo. Vedou na místa, kam se lidé a knihy rozptýlili a často tam také navždy zmizeli.

Toto je především vyprávění o rozvratu tisíců knihoven navždy rozprášených za druhé světové války. Miliony jednotlivých knih, které byly kdysi součástí jedné sbírky, nadále

spočívají na policích po celé Evropě. Nic už je nespojuje. Kousíčky těch kdysi úchvatných knihoven budovaných po generace, které představovaly kulturní, jazyková a identitotvorná centra společností, rodin i jednotlivců. Nenahraditelné knihovny, které byly obrazem lidí a společností, svých tvůrců a strážců.

Je to však také kniha o lidech, kteří za zachování svého literárního dědictví bojovali s nasazením vlastního života, o nějž někteří z nich nakonec přišli. O lidech, kteří si uvědomovali, že krádež jejich literárního dědictví je má zbavit historie, lidskosti a poté i jejich památky. O lidech, kteří zoufale ukrývali rukopisy, zakopávali své deníky a tiskli k sobě své nejdražší knihy na poslední cestě do Osvětimi. Těmto lidem vděčíme za to, že víme o hrůzách, které se tehdy děly. Těm, kdo zahynuli, i těm, kdo přežili a vylíčili světu své zážitky. Těm, kdo vyprávěli, co by jinak zůstalo nevysloveno. Žijeme v době, kdy nás pomalu opouštějí poslední svědci holokaustu. Můžeme jen doufat, že to, co nám poskytli, postačí, abychom nikdy nezapomněli. Při psaní této knihy jsem si uvědomil, že tyto vzpomínky jsou to hlavní, protože právě o ně při loupení knih šlo. Připravit lidi o slova a příběhy – sebrat jim je.

Knihy jsou jen zřídkakdy tak unikátní jako umělecká díla, ale často mají hodnotu pro mnohem více lidí. Do dnešních dní si knihy zachovávají symbolický, skoro až duchovní význam. Vyhazovat knihy se stále považuje téměř za svatokrádež. Na pálení knih se pořád pohlíží jako na jeden z nejsilnějších projevů ničení kultury vůbec. A to především kvůli pálení knih nacisty roku 1933 – symbolické ničení knih je ovšem tak staré jako kniha sama.

Náš blízký vztah ke knihám se odvíjí od role psaného slova coby zprostředkovatele vědění, pocitů a zkušeností, role, kterou plní už tisíce let. Psané slovo úspěšně nahradilo ústní tradici. Umožnilo nám zachovávat více, dosáhnout dále

a překlenout čas. Umožnilo nám utišit náš neukojitelný hlad, který nás nutí chtít stále víc. Schopnost číst a psát, až donedávna tak málo rozšířená, byla často považována za magii. Ten, kdo ji ovládal, mohl komunikovat s předky, jimž se přisuzovala autorita a moc. Náš sentimentální a duchovní vztah ke knihám souvisí s faktem, že kniha „k nám promlouvá“. Je médiem, které nás spojuje s lidmi, živými i zemřelými.

Afroameričtí otroci, jimž dlouho nebylo umožněno naučit se číst, označovali bibli, pomocí níž bílí otrokáři ospravedlňovali věznění otroků, za „mluvící knihu“. Významný vliv na jejich osvobození měl fakt, že se jí sami zmocnili – a použili ji proti svým utlačovatelům. Tato kniha byla nástrojem útlaku i osvobození. Výklad slova dodnes stojí v centru globálních konfliktů. Kniha nejen zprostředkovává vědění a pocity – je také zdrojem moci.

Kouř z nechvalně proslulé hranice, na níž v roce 1933 v Německu hořely knihy režimem odmítaných autorů, jako by zastřel jednu skutečnost. Přetrval obraz nacistů jako antiintelektuálních ničitelů kultury. Možná proto, že bylo snadné na něj přistoupit. Možná proto, že rádi vnímáme literaturu a psané slovo jako něco z podstaty dobrého.

Ale i nacisté pochopili, že existuje něco silnějšího než slovo ničit, a sice vlastnit ho, získat nad ním kontrolu. Pochopili, že v knihách spočívá síla. Že slovo zůstane mocnou zbraní i poté, co dozní dunění děl. A nikoli jen slovo propagandy, ale i slovo paměti. Pochopili, že ten, kdo má slovo ve své moci, nejen ovládá jeho výklad, ale také píše dějiny.

„Zatímco oheň na hranici knih zvolna dohasínal, v intelektuálních a ideologických kruzích nacistické strany získával obrysy jistý plán. Plán, jehož cílem nebyla ideová, kulturní ani literární likvidace, ale něco ještě mnohem horšího.“

1.

Oheň, který spaluje svět

Berlín

„Kde pálí knihy, tam lidi také pálí nakonec." [1]

Heinrich Heine, 1820

Tato slova jsou vyryta na rezavějící kovové desce zapuštěné mezi kostkami na náměstí Bebelplatz v Berlíně. Po tomto náměstí, které se nachází mezi Braniborskou branou a Muzejním ostrovem, se uprostřed léta procházejí turisté a míří k atraktivnějším berlínským pamětihodnostem. Toto místo ale stále má symbolický náboj. V jednom rohu náměstí stojí starší bělovlasá žena. Zahalila se do velké izraelské vlajky – na zádech má Davidovu hvězdu. Vypukla další válka v Gaze. A sešlo se tu asi třicet lidí demonstrujících proti antisemitským náladám, které se v Evropě sedmdesát let po válce znovu probouzejí.

Na druhé straně třídy Unter den Linden, před branou Humboldtovy univerzity, stojí skládací stolky s knihami. Za pár eur se tu dají koupit značně ohmatané knihy od Thomase Manna, Kurta Tucholského a Stefana Zweiga. Spisovatelů, jejichž knihy se tu v květnu 1933 pálily. Na chodníku před stolky je řada dvaceti kovových destiček. Na každé z nich je

uvedeno jméno: Max Bayer, Marion Beutlerová, Alice Viktoria Berta Markiewiczová – jména studentů této univerzity. Stojí tam také datum a místo, které si nežádá vysvětlení: „Mauthausen 1941“, „Osvětim 1942“, „Terezín 1945“.

Slova Heinricha Heineho z dramatu *Almansor* se po druhé světové válce ukázala moudrým proroctvím o tom, co se zde odehrálo, a o katastrofě, která následovala. Dne 10. května 1933 vzplála na náměstí Bebelplatz, které se tehdy jmenovalo Opernplatz, nejznámější hranice s knihami v dějinách. Tato událost se stala symbolem totalitního útlaku, kulturního barbarství a nemilosrdné ideologické války, kterou nacisté rozpoutali. Tento oheň symbolizuje také pevné spojení kulturní zkázy a holokaustu.

Nedlouho předtím, na jaře, uchvátili nacisté moc v Německu – i tehdy využili ohně, požáru Reichstagu v únoru 1933. Tvrdili, že ho založili komunisté a že Německu hrozí „bolševické spiknutí“. Požár poskytl straně záminku k rozpoutání první vlny teroru: postihla komunisty, sociální demokraty, Židy a další příslušníky opozice. Ale teror byl namířen také proti spisovatelům a intelektuálům. Útoky na literaturu začaly vlastně mnohem dříve, než se nacisté dostali k moci. Stranické noviny *Völkischer Beobachter* už řadu let nasazovaly a útočily na židovskou, bolševickou, pacifistickou a kosmopolitní literaturu. Současně se mnozí z předních spisovatelů Německa pustili do boje s nacisty.

V říjnu 1930 Thomas Mann, který o rok dříve získal Nobelovu cenu, během autorského čtení v Beethovenově sále v Berlíně zaútočil na atmosféru doby. Podle plánu měl předčítat ze své románové tetralogie *Josef a bratří jeho*. Místo toho přednesl plamenný projev „Apel na rozum“, v němž varoval německý lid před tím, co jej čeká, pokud se nechá zlákat vládou nacistické chátry.[2] Joseph Goebbels, k němuž se doneslo,

co se chystá, poslal na přednášku dvacet hnědých košil z SA, oblečených do smokingu, aby splynuly s diváky. Mezi sabotéry ovšem nebyli jen hrubí pouliční rváči, ale i intelektuálové krajní pravice jako spisovatelé Ernst Jünger a Arnolt Bronnen. Vystoupení Thomase Manna doprovázely aplaus části publika a bučení, výsměch a nacionalistická hesla sabotérů. Nálada byla tak nenávistná, že Thomas Mann musel opustit sál zadním východem.

Nacisté už před rokem 1933 systematicky sabotovali kulturní události a napadali vše od nežádoucích filmů po výstavy takzvaného zvrhlého umění. Rok před Mannovým proslovem bylo podobně ukončeno předčítání z knihy jeho dcery Eriky. Ještě častěji se vyskytovaly výhrůžky. Rodinu Mannových a spisovatele Arnolda Zweiga a Theodora Plieviera pronásledoval nekonečný proud nenávistných telefonátů a dopisů. Na jejich domech se objevovaly hanlivé nápisy. A někteří spisovatelé se ocitli v hledáčku jednotek SA, jejichž členové stávali před jejich domy a sledovali je, kamkoli se hnuli.

Vznikaly také seznamy nežádoucí literatury. V srpnu 1932 otiskly noviny *Völkischer Beobachter* černou listinu spisovatelů, kteří by měli být zakázáni, až se strana dostane k moci.[3] O něco dříve v témže roce tyto noviny uveřejnily deklaraci podpořenou 42 německými profesory, která požadovala ochranu německé literatury před „kulturním bolševismem“. Poté co nacisté na jaře 1933 uchvátili moc, útoky na nežádoucí literaturu se přemístily z ulice do státního aparátu. V únoru 1933 podepsal prezident Paul von Hindenburg zákon „na ochranu lidu a státu“, který zaváděl restrikce vůči tištěným publikacím – a dodatek z jara téhož roku omezil svobodu projevu ještě více. Jako první mu za oběť padly komunistické a sociálnědemokratické noviny a nakladatelství. Hermann Göring dostal za úkol vyhlásit boj takzvané

brakové literatuře: marxistickým, židovským a pornografickým knihám.

Tyto útoky na literaturu vyústily v květnové pálení knih – iniciativa ale nevzešla z nacistické strany, nýbrž od organizace zastřešující německé studentské spolky Deutsche Studentenschaft (Německé studentstvo). Už v průběhu 20. let mnoho studentských organizací vyjádřilo nacistům více či méně otevřeně podporu. A nebylo to v meziválečném období poprvé, kdy němečtí ultrapravicoví studenti pálili knihy. V roce 1922 se na planině Tempelhof v Berlíně shromáždily stovky studentů, aby pálily „brakovou literaturu", a roku 1929 spálili studenti v Hamburku Versailleskou smlouvu, kapitulaci, kterou Německo muselo podepsat po první světové válce.

Pravicoví konzervativní studenti považovali pálení knih za tradiční německé vyjádření vzdoru a odporu, které odkazuje až k představiteli reformace Martinu Lutherovi. Roku 1520 poslal papež Lev X. Lutherovi bulu, v níž mu hrozil exkomunikací, pokud neodvolá svých 95 tezí a další blasfemické spisy. Ať jsou spáleny, žádala papežská bula.

Luther v odpověď svolal studenty ve městě Wittenbergu a uspořádal vlastní pálení. Plameny pohltily katolické středověké spisy a kanonické právo, zákoník katolické církve. Martin Luther prý sám vhodil do ohně papežskou bulu se slovy: „Oni pálí moje knihy a já ty jejich."[4] Tato hranice znamenala definitivní rozkol mezi Martinem Lutherem a katolickou církví.

V době romantismu byla tato událost přehodnocena a vykládána jako národní akt, nikoli jako náboženské církevní schisma. Luther tak nebyl jen církevní reformátor – byl především Němec.

Reakční síly na vídeňském kongrese v letech 1814–1815, kde se vítězné velmoci po napoleonských válkách snažily

obnovit zdevastovanou Evropu, zničily sílící nacionalistický sen o vytvoření sjednocené německojazyčné říše. Německo nadále zůstalo rozdrobenou mozaikou knížectví.

Na zámku Wartburg, kam se Luther uchýlil poté, co ho papež exkomunikoval, uspořádali němečtí studenti v roce 1817 oslavu 300letého výročí dne, kdy Luther vyvěsil své teze. Událost měla nacionalistické pozadí, cílem bylo povzbudit studenty německých univerzit, aby se sjednotili pod myšlenkou pangermánské říše. Na památku Lutherova spálení buly zapálili studenti hranici z francouzských knih a knih spisovatelů, kteří odmítali dobové nacionalistické proudy.

Právě v tomto historickém kontextu Německé studentstvo na začátku dubna 1933 vyhlásilo akci proti „neněmecké literatuře". V Adolfu Hitlerovi spatřovali studenti nového Luthera. Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund (Nacionálně socialistický německý studentský svaz) také zveřejnil vlastní „teze" ve *Völkischer Beobachter* – dvanáct tezí „Wider den undeutschen Geist" (Proti neněmeckému duchu). Studenti tvrdili, že skutečná duše národa spočívá v jazyku, a proto se německá literatura musí „očistit" a osvobodit od cizích vlivů. Za hlavního nepřítele německého jazyka považovali Židy: „Žid dokáže přemýšlet jen židovsky. Když píše německy, lže. Němec, který píše německy, ale zároveň smýšlí neněmecky, je zrádce."[5] Studenti požadovali, aby byl „německý duch vymýcen z veřejných knihoven". Podle studentů měly německé univerzity představovat „centra tradic německého lidu".

Toto provolání se stalo počátkem čistek neněmecké literatury, které se konaly po celé zemi. Studentský svaz, který působil na německých univerzitách a od roku 1931 ovládal Německé studentstvo, vytvořil „bojové výbory", jež měly organizovat pálení knih po celém Německu. To bylo pojímáno

jako slavnost a výbory byly vyzývány k propagaci těchto událostí, měly najímat řečníky, sbírat dříví na podpal a získávat podporu dalších studentských organizací a místních nacistických předáků. Těm, kdo protestovali, tedy zejména učitelům, bylo vyhrožováno. Bojové výbory dokonce vyvěšovaly plakáty s heslem „Dnes spisovatelé, zítra profesoři“.[6]

Především však výbory měly shromažďovat „nečistou literaturu“ určenou ke spálení. Studenti byli pobízeni, aby s čistkami začali ve svých vlastních domácích knihovnách. Od jara 1933 se také sestavovala černá listina knih a spisovatelů. Wolfgang Herrmann, knihovník, který se angažoval v krajně pravicových studentských kruzích už ve 20. letech, několik let pracoval na seznamu literatury, která „si zaslouží spálit“. První návrh obsahoval jen dvanáct jmen, ale brzy se rozrostl na 131 spisovatelů, rozdělených do několika kategorií.

Postupně se na Herrmannův seznam dostala většina německých spisovatelů, kteří dosáhli mezinárodního uznání v době výmarské republiky – ale i díla zahraničních autorů. Ze všech nejnebezpečnější byly komunistické knihy Rosy Luxemburgové, Lva Trockého a Vladimira Iljiče Lenina, držení takových knih bylo později považováno za velezradu.

K dalším na seznamu patřili pacifisté jako Erich Maria Remarque, kritici společnosti jako Kurt Tucholsky, protinacističtí spisovatelé jako Thomas Mann a Erich Kästner a židovští intelektuálové jako Stefan Zweig a Walter Benjamin.

Zvláštní pozornost byla upřena na novináře a spisovatele Carla von Ossietzkého a okruh kolem jeho časopisu *Die Weltbühne*. Pacifista von Ossietzky byl mnohým trnem v oku už v nejistých časech výmarské republiky. Znepřátelil si mimo jiné vojenskou elitu, když spolupracovník jeho časopisu Walter Kreiser v roce 1929 odhalil, že německé ozbrojené síly, reichswehr, tajně pořádají letecká cvičení v Sovětském svazu.

Toto odhalení bylo zvláště nepříjemné, protože bylo v rozporu s Versailleskou smlouvou, která Německu zakazovala disponovat bojovým letectvem.

Kromě známých kritiků nacionálního socialismu se na černé listině ocitli také historici, jejichž popis historie neodpovídal tomu nacistickému, a především knihy o první světové válce, Sovětském svazu a výmarské republice. A dále myslitelé, jejichž obraz světa nacisté odmítali, jako Sigmund Freud a Albert Einstein. Oba byli kritizováni, že provozují „židovskou vědu".

Studenti nejen „očišťovali" své vlastní knihovny, ale žádali i veřejné knihovny a místní knihkupectví, aby se zbavovaly „brakové literatury". Vedení univerzit, vyučující a studenti mnohdy čistky ve školních knihovnách prováděli společně.

Pomocí jednotek SA a místní policie se nicméně uchylovali i k násilnějším metodám, jak knihy sehnat. Pár dní před pálením knih, na začátku května, studenti zaútočili na výpůjční knihovny a komunistické knihkupce. Zejména tyto knihovny byly terčem nenávisti konzervativních sil a Wolfgang Herrmann je označoval za „literární bordely", které mezi lid šíří brakovou, židovskou a dekadentní literaturu. Tento typ knihoven se v Německu rozmohl po první světové válce. V důsledku hospodářského úpadku a inflace v meziválečném Německu mělo čím dál méně Němců peníze na koupi vlastních knih. Tradiční knihovny nemohly velikou poptávku po knihách uspokojit, což vedlo k tomu, že vzniklo přes 15 000 menších výpůjčních knihoven. Ty půjčovaly knihy za malý poplatek a nakupovaly mnoho výtisků dobových bestsellerů, například knih Thomase Manna. Tyto „lidové knihovny" snadno padly za oběť studentům, zatímco jednotky SA útočily také na soukromé knihovny. Pozornost vzbudil útok na obytný dům v Berlíně, který vlastnila organizace Schutzverband

deutscher Schriftsteller (Svaz na ochranu německých spisovatelů), jež působila proti cenzuře a dalším státním zásahům do literární tvorby. Asi pěti stům členům svazu, kteří v domě bydleli, byly byty prohledány a poničeny. Podezřelé knihy byly zkonfiskovány nebo na místě zničeny a spisovatelé přistižení se „socialistickou“ literaturou byli zatčeni.

Nejznámější útok se odehrál jen pár dní před pálením knih. Stovka studentů napadla Institut für Sexualwissenschaft (Sexuologický ústav), který sídlil v berlínské čtvrti Tiergarten. Tento ústav založili lékaři Magnus Hirschfeld a Arthur Kronfeld. Byl průkopnickým zařízením v oblasti výzkumu sexuality a usiloval o posílení práv žen, homosexuálů a transsexuálů. Studenti v budově řádili tři hodiny, polévali koberce barvou, rozbíjeli okna, čmárali po zdech, ničili obrazy, porcelán a další vybavení. Poté zabavili knihy, archiv a velkou sbírku fotografií, a dokonce i bustu zakladatele Magnuse Hirschfelda.[7]

Mnozí Židé a komunisté začali v roce 1932, kdy už se dalo tušit, kam politický vítr vane, probírat své soukromé knihovny a ničit fotografie, adresáře, dopisy a deníky. Komunisté rozesílali varování svým členům, že pokud budou přistiženi s „nebezpečnými“ dokumenty, musí být připraveni je sníst. Velkému pálení knih tak předcházelo tisíce menších, kdy lidé v kamnech, krbech a na dvorcích sami pálili své vlastní knihovny. Zjišťovali, že ačkoli se to snadno řekne, pálit knihy je velmi nesnadné a zdlouhavé. Mnozí tak odhazovali svazky v lese, do řeky nebo je nechávali v liduprázdných ulicích – jiní je posílali na vymyšlené adresy.[8]

Mnoho německých spisovatelů se rozhodlo dobrovolně či z donucení odejít po roce 1933 do exilu. Kromě Thomase Manna odešli i jeho bratr Heinrich Mann, Bertolt Brecht, Alfred Döblin, Anna Seghersová, Erich Maria Remarque a stovky dalších. Do roku 1939 opustilo nacistické Německo a Rakous-

ko přes 2 000 spisovatelů. Mnozí z nich se nikdy nevrátili. Další se však rozhodli zůstat. Někteří spisovatelé, kteří nebyli politicky aktivní, se odebrali do „vnitřního exilu“. Zůstali ve své vlasti a rozhodli se dále nepublikovat. Případně psali knihy, které cenzura akceptovala: knihy pro děti, poezii a historické romány. Jiní knihy vydávat nesměli, protože k tomu, aby člověk mohl publikovat, se vyžadovalo členství v Reichsschrifttumskammer (Říšská literární komora), oddělení spadajícím pod ministerstvo propagandy Josepha Goebbelse.

Existovala však i odlišná kategorie spisovatelů – ti, kteří sympatizovali s režimem. V říjnu 1933 uveřejnilo několik německých novin proklamaci podepsanou 88 německými spisovateli a básníky, která nesla název „Gelöbnis treuester Gefolgschaft“ (Slavnostní slib věrnosti). Jen o dva dny dříve, 21. října, Německo otevřeně vystoupilo ze Společnosti národů, předchůdkyně OSN, vytvořené po první světové válce. Proklamace tuto politiku veřejně podpořila. Podepsali ji spisovatelé jako Walter Bloem, Börries von Münchhausen, Hanns Johst a Agnes Miegelová. Spisovatelé dnes téměř zapomenutí, jejichž vzestup a pád byly pevně spjaty s režimem, jemuž přísahali věrnost. Slib slepé oddanosti führerovi nebyl ojedinělý, nepožadoval se jen od cechu spisovatelů, ale i od dalších společensky významných povolání. Podobnou proklamaci podepsalo 900 univerzitních pedagogů. Na spisovatele, kteří režim schvalovali, čekaly velké odměny.

Poté co se výkvět německé literatury rozhodl emigrovat, usedli tito dříve často opomíjení spisovatelé na uvolněná místa ve vážených německých literárních akademiích, institucích a spolcích. Jakmile režim převzal kontrolu nad největšími knižními kluby v zemi, získali také nové čtenáře. V roce 1933 měl knižní klub Büchergilde Gutenberg kontrolovaný nacisty 25 000 členů, o pár let později jejich počet vzrostl

na 330 000. Skrze vícero knižních klubů, které dohromady sdružovaly miliony čtenářů, mohl režim efektivně distribuovat všechno od Goetheho a Schillera až po národně konzervativní a nacistické spisovatele.

Ministerstvo propagandy investovalo do literární politiky takovým způsobem, jaký v německých dějinách – a zřejmě v moderních dějinách vůbec – nemá obdoby. Ministerstvo každoročně udílelo více než padesát různých literárních cen.

Během 30. let ministerstvo propagandy Josepha Goebbelse zcela převzalo kontrolu nad knižním trhem v Německu: jednalo se o 2 500 nakladatelství a 16 000 knihkupectví a antikvariátů.[9] Jedno z prvních opatření mělo vést k očištění knižního světa od „židovského vlivu". To znamenalo, že Židé byli postupně vyloučeni z akademií, literárních spolků a organizací pro spisovatele, nakladatele, knihkupce a tiskaře. Židovská nakladatelství, tiskárny a knihkupectví byly „arizovány" – převedeny na árijské majitele. Tento proces probíhal krok za krokem po celá 30. léta. Zpočátku se přebírání židovských firem a vylučování Židů z literární branže dělo opatrněji, aby firmy neztratily hodnotu a aby nedošlo k poškození mezinárodních vztahů. Židovští vlastníci byli „přemlouváni", aby své podniky prodali, a pokud to odmítali, přecházel režim k šikaně, vydírání a vyhrožování. Od roku 1936 po přijetí norimberských zákonů dostala arizace právně ošetřenou podobu. Některá „židovská" nakladatelství patřila k největším na světě, například nakladatelství Julius Springer bylo v meziválečné době největším nakladatelstvím vydávajícím odbornou literaturu. Konfiskace a arizace takových nakladatelství vynášely straně, státu i jednotlivým obchodníkům enormní částky.

Přestože nacistický režim vyštval mnoho populárních spisovatelů do exilu už v roce 1933, trvalo podstatně déle, než se dokázal zbavit jejich knih. I tento proces se odehrával krok

za krokem. Například díla Thomase Manna vycházela až do roku 1936, kdy byl zbaven občanství. Přinutit nakladatelství, aby se zbavila svých spisovatelů, a zabránit jim dál vydávat jejich knihy byla jedna věc, ovládnout prodej z druhé ruky bylo ovšem něco úplně jiného – nemluvě o knihách, které se už nacházely v domácích knihovnách. Bylo prakticky nemožné zbavit se těchto knih úplně. Většina zakázaných autorů se dala sehnat i během války – na černém trhu. Nejefektivnějším nástrojem režimu byla autocenzura, kdy lidé své sbírky pročišťovali sami.

Další metodou bylo poskytnout německému lidu novou literaturu. Ve 30. letech vycházelo každoročně přes 20 000 nových titulů. Knihy, které ministerstvo propagandy považovalo za „osvětové“, se chrlily ve velkých nákladech, sponzorovaných státem. Knihy, které měly dříve omezený okruh čtenářů, se najednou vydávaly masově. Jen v roce 1933 bylo vytištěno 850 000 kusů titulu *Mein Kampf* Adolfa Hitlera.[10] Při prvním vydání v roce 1925 se přitom prodalo 9 000 exemplářů. Největším odběratelem Hitlerových knih byl německý stát, který skoupil přes šest milionů výtisků. Nacistické nakladatelství Franz Eher, které kromě *Mein Kampf* vydalo *Der Mythus des 20. Jahrhunderts* (Mýtus 20. století) Alfreda Rosenberga, se postupně stalo jedním z nejúspěšnějších stranických podniků.

Hlavní roli ve třetí říši získala klasická německá literatura a spisovatelé jako Rainer Maria Rilke a Johann Wolfgang von Goethe. Nacistické ideologii byly nejbližší próza a poezie, které prosazovaly a velebily árijskou rasu. K tomu mohlo docházet více či méně otevřeně, často se však využívaly odporné karikatury Židů, Slovanů, Romů, černochů a Asiatů. Tyto příběhy zdůrazňovaly přímou souvislost mezi rasou a osobními charakterovými rysy. Židé byli od přírody „nespolehliví“,

„hamižní“ a „zákeřní“. Ohromný úspěch zaznamenala kniha *Volk ohne Raum* (Národ bez prostoru) Hanse Grimma. V tomto románu předkládá Grimm teorii, že Němci prohráli první světovou válku proto, že měli příliš málo „životního prostoru“. Německo nikdy nebude moct plně využít svůj potenciál, pokud nebude ovládat více území v Evropě a v koloniích. V nacistickém Německu se této knihy prodalo téměř půl milionu výtisků a její název se stal heslem režimu.

—

V jedenáct hodin večer 10. května 1933 zamířili berlínští studenti na Opernplatz v průvodu s pochodněmi a Hirschfeldovou bustou připevněnou na kůlu. Připomínala useknutou hlavu padlého krále. Bustu pak společně s knihami ze Sexuologického ústavu hodili do ohně. Tentýž večer vzplály hranice knih na dalších devadesáti místech v Německu. Německé studentstvo vytvořilo detailní plán stavby a koordinace hranic. Vznikaly na centrálních veřejných místech a mnoho měst si pro posílení efektu opatřilo reflektory. Mnohé hranice se stavěly s několikadenním předstihem a byly ozdobeny fotografiemi Lenina a vlajkami výmarské republiky.

Někde zakázané knihy na náměstí přivezla kára na hnůj tažená voly – jako před popravou. Jinde byly přibity na pranýř.[11] Studenti oblečení do univerzitních uniforem a s odznaky univerzitních spolků kráčeli v průvodu po boku jednotek Hitlerjugend, SA, SS a Stahlhelmu – paramilitární organizace svobodných sborů. Hrála vojenská hudba a zpívaly se písně, například nacistická bojová *Kampflied der Nationalsozialisten*. Zatímco se do ohně rituálně vhazovaly knihy, opakovala se „zaklínadla“, v nichž byli zmíněni někteří odsuzovaní spisovatelé a důvody jejich zavržení.

Proti dekadenci a morálnímu úpadku, za kázeň a mravnost v rodině a státu! Předávám plamenům spisy Heinricha Manna, Ernsta Gläsera a Ericha Kästnera.

Proti zvrácenému přeceňování pudů, za zušlechtění lidské duše! Předávám plamenům spisy Sigmunda Freuda.

Proti literární zradě na vojácích za světové války, za výchovu lidu k vědomí nutné obrany! Předávám plamenům spisy Ericha Marii Remarqua.

Proti drzosti a aroganci, za úctu a respekt k nesmrtelnému duchu německého národa. Předávám plamenům spisy Kurta Tucholského a Carla von Ossietzkého.[12]

Oheň pohltil i knihy zahraničních spisovatelů, kteří byli považováni za dekadentní nebo symbolizovali západní liberalismus jako Franz Kafka, Ernest Hemingway, Jack London, H. G. Wells a Émile Zola. Je příznačné, že za oběť plamenům padl i Heinrich Heine.

Studenti, učitelé, ředitelé škol a místní nacističtí předáci promlouvali ke shromáždění a k davu dalších přihlížejících. V Berlíně na Opernplatz se shromáždilo až 40 000 lidí, zprávy z dalších měst zmiňovaly účast až 15 000 osob.[13] Rozhlas vysílal naživo z Berlína, kde k publiku promluvil i Joseph Goebbels. Událost zachytil tým filmařů, film se pak promítal v kinech po celém Německu.

Goebbels, který se nedlouho předtím stal ministrem propagandy, potají iniciativu studentů povzbuzoval, ačkoli ještě nějakou dobu trvalo, než se černá listina Wolfganga Herrmanna stala součástí oficiální politiky. Ta totiž ještě nebyla definitivně formulována. V nacistickém hnutí panovaly

odlišné názory na to, jaká literární politika by měla být zvolena. Část strany zneklidňovalo, jak jednoznačně bylo pálení knih odsouzeno na mezinárodní úrovni. Nový režim také trpěl oprávněným strachem, že by mohl ztratit kontrolu nad rozšířenou pravicově revoluční atmosférou, která na jaře roku 1933 zachvátila celé Německo. I Goebbels čekal do poslední chvíle, než událost oficiálně podpořil.

Pálení knih bylo spíše rituálním divadlem než kompletním „očištěním" německých knihoven. Goebbels dobře chápal symbolický význam pálení knih jak z historické, tak politické perspektivy – šlo o křest ohněm nově zrozeného Německa. Očištění pomocí ohně byl prastarý rituál, který se novému režimu zamlouval. A Goebbels to zdůraznil ve svém projevu ke shromáždění v Berlíně:

> Doba extrémního židovského intelektualismu dospěla ke konci… Německý člověk budoucnosti nebude jen poučený z knih, bude to člověk s charakterem. V tomto duchu vás chceme vzdělávat. Abyste jako mladí lidé měli odvahu pohlédnout do toho nelítostného světla, překonali svůj strach ze smrti a získali k ní respekt – to je úkol této mladé generace. Proto činíte dobře, když v této půlnoční hodině předáváte plamenům zlé duchy minulosti. Je to silný, slavný a symbolický akt. Zde se ideové základy listopadové republiky potápějí ke dnu, ale z těchto trosek jako fénix triumfálně povstane nový duch.[14]

Další hranice vzplály na mnoha místech Německa i v průběhu léta. V některých městech, jako v Hamburku a Heidelbergu, se stavěly opakovaně. Zároveň ale na jejich význam panovaly odlišné názory. Mnozí němečtí intelektuálové, například Heinrich Böll a Hans Mayer, je za nijak významné

nepovažovali – měli je za studentskou výtržnost, i když velmi nevhodnou. Domnívali se, že pálení knih je jen projevem jarních revolučních nálad, z něhož nový režim časem „vyroste“.

Sigmund Freud okomentoval pálení knih lakonicky: „Jen naše knihy? V dřívějších dobách by s nimi upálili i nás.“ Jiné autory změna směru politického větru šokovala podstatně více. Stefan Zweig později ve svých pamětech *Svět včerejška* popsal, jak nepochopitelná tato událost připadala mnoha německým spisovatelům té doby: „Všechny ty nehoráznosti, jako pálení knih a slavnostní pranýřování, jež se o několik měsíců později staly skutečností, byly měsíc poté, co se Hitler chopil moci, ještě mimo veškeré chápání i pro lidi velkého rozhledu.“[15]

I v zahraničí se názory na význam pálení knih lišily. Někdo ho odbýval jako „směšné“, „nesmyslné“ a „infantilní“. Jiní ho přijímali s rozčilením. Neslyšící a nevidomá americká spisovatelka Helen Kellerová, jejíž knihy se nacházely mezi těmi spálenými, napsala studentům otevřený dopis: „Z historie jste se nijak nepoučili, jestli si myslíte, že můžete zabít myšlenky. Tyrani už se o to pokoušeli, ale myšlenky ve své síle povstaly a svrhly je.“[16] Časopis *Newsweek* nazval pálení „knižním holokaustem“ a deník *The Times* ho přejmenoval na „bibliokaust“. Nejsilnější reakce přišly od židovských intelektuálů a organizací. Spisovatel Ludwig Lewisohn v týdeníku *The Nation* předpověděl počátek nového „středověku“ a pálení knih označil za útok na „duševní život, intelekt a práva lidského ducha“.[17]

Nejvýrazněji zareagovala organizace American Jewish Congress (Americký židovský kongres) se sídlem v New Yorku, která pálení knih považovala za výraz antisemitismu a pronásledování německých Židů. V mnoha amerických městech se konaly demonstrace; v New Yorku se 10. května

shromáždilo 100 000 lidí, jednalo se tak o jednu z největších manifestací v dějinách města.

Už tehdy zaznamenalo pálení knih významný mediální dopad, ale po válce se mu dostalo ještě větší pozornosti kvůli jeho symbolickému spojení s holokaustem. Přestože to nebylo první ani poslední pálení knih v historii, je chápáno jako nejefektivnější metafora cenzury a útlaku. A morální varování všude, kde by se začaly pálit knihy. V USA ke srovnatelným událostem došlo už v 50. letech při protestu proti antikomunistickému tažení senátora Josepha McCarthyho, kdy se z mnoha amerických knihoven odstraňovaly „podvratné" knihy.

Pálení knih upevnilo obraz nacistického režimu jako „kulturního barbarství". Stalo se symbolem intelektuální zkázy, která následovala ve 30. a 40. letech. Symbolem toho, jak nacismus převzal kontrolu nad jazykovými, kulturními a uměleckými projevy lidu. A také toho, jak nacisté vedli proti svým nepřátelům vyhlazovací válku nejen na fyzické rovině, ale i kulturní.

Kouřem stoupajícím z hranic knih a z kulturního dědictví probleskovalo ještě něco jiného. Pozdější interpretace pálení knih se nijak významně nelišila od té nacistické, mělo jít o rituální hru a propagandistické divadlo. Obraz hořících knih byl příliš lákavý, příliš efektní a příliš symbolický, aby nebyl využit v historickém zpracování. Pálení knih se stalo tak silnou metaforou kulturní zkázy, že překrylo jiný, nepříjemnější a složitější příběh. Příběh vyprávějící o tom, že nacisté knihy nejen pálili, ale hnáni fanatickou posedlostí je také shromažďovali.

Zatímco oheň na hranici knih zvolna dohasínal, v intelektuálních a ideologických kruzích nacistické strany získával obrysy jistý plán. Plán, jehož cílem nebyla ideová, kulturní ani literární likvidace, ale něco ještě mnohem horšího. Ko-

neckonců v květnu 1933 shořelo jen pár desítek tisíc knih. V rámci konfiskačních nájezdů organizovaných stranou jich bylo zabaveno a ukradeno mnohem víc, často tajně. Poté co studenti vyrabovali Sexuologický ústav v Berlíně, zkonfiskovala SA velkou část jeho knihovny, přes 10 000 knih. Ty však nebyly převezeny na Opernplatz, ale do ústředí této organizace.

Nacisté neplánovali zničit své nepřátele tak, že zcela vyhladí literární a kulturní dědictví komunistů, sociálních demokratů, liberálů, homosexuálů, Židů, Romů a Slovanů. Nacisté totiž nebyli takoví „intelektuální barbaři", jak bývají líčeni, nebyli ani tak antiintelektuální. Spíše se snažili vytvořit novou „intelektuální bytost", která nevzejde z hodnot jako liberalismus a humanismus, nýbrž z národa a rasy.

Nacisté se od profesorů, vědců, spisovatelů a knihovníků nedistancovali, naopak měli v úmyslu tyto lidi získat pro boj za stvoření nového člověka a nového světa. Chtěli vybudovat armádu intelektuálních a ideologických válečníků, kteří pomocí per, studií a knih povedou ideovou válku s nepřáteli Německa a nacionálního socialismu.

V roce 1936 se v Mnichově otevřela instituce Forschungsabteilung Judenfrage (Vědecké oddělení pro židovskou otázku), jejímž úkolem bylo legitimizovat antižidovskou politiku režimu. Šlo o pobočku zařízení Reichsinstitut für die Geschichte des neuen Deutschlands (Říšský ústav pro dějiny nového Německa) nacistického historika Waltera Franka. Při slavnostním otevření v listopadu popsal další nacistický historik Karl Alexander von Müller ve svém proslovu ideovou válku, kterou se režim odhodlal vést:

> Jak může historické bádání pomoct ve velikém politickém zápase, který náš národ svádí? Úkolem bádání není v boji

> o moc přímo zvítězit. Může však odlévat zbraně, může nám poskytnout štíty, může cvičit bojovníky, může v nich probouzet oheň a tužit je na zkoušky, které je čekají. (…) Cílem této instituce je vyvíjet zbraně na boj myšlenek, který je jedním z těch nejdůležitějších. Tento ústav bude přísným vědeckým školením utvářet jednotku mladých bojovníků, a probouzet v nich tak odhodlání ke kreativním výkonům.[18]

Tato armáda měla ospravedlnit německé požadavky na svět, zničit jeho nepřátele „vědou“ a vystavět intelektuální základy, na nichž třetí říše spočine po tisíc let. Stejně jako římskou říši, vzor nacionálního socialismu, netvořili jen architekti a vojska, ale také historici a básníci, měla být tisíciletá německá říše vybudována nejen krví a kamenem, ale také slovem.

V této válce neměly být knihy obětí, ale zbraní. Nacisté neměli v úmyslu přemoct své nepřátele jen na bitevním poli, nýbrž i myšlením. Toto vítězství mělo přetrvat hroby, genocidu a holokaust. Nešlo jen o vyhlazení, ale i o ospravedlnění pro budoucí generace. Nechtěli zničit literární a kulturní dědictví nepřátel, chtěli ukrást, přivlastnit si a překroutit to, co ovládnou. Obrátit knihovny a archivy nepřátel, jejich historii, dědictví a paměť proti nim samotným. Získat právo psát jejich historii. Tato myšlenka předcházela největší krádeži knih v dějinách světa.

Studenti s nadšením staví z knih hranici, jaké vznikaly po celém Německu. Oheň pohltil mnoho knih mezinárodně uznávaných německých spisovatelů.

Alfred Rosenberg byl Hitlerem jmenován hlavním ideologem strany. Díky této funkci hrál při rozsáhlém rabování knihoven hlavní roli.

Průkopnický Sexuologický ústav v Berlíně byl v roce 1933 vyrabován. Část jeho knihovny a archivu byla převezena na náměstí Opernplatz a 10. května spálena.

„Nemůžeme lidem vrátit jejich životy, ale třeba jim můžeme dát něco jiného. Knihu a snad i vzpomínku.“

2.

Duchové v berlínské knihovně

Berlín

Kráčím dlouhou liduprázdnou chodbou, stěny kolem jsou natřeny světlým odstínem hořčicové žluti. Sem tam na nich visí bezduché grafiky v tenkých rámech. Takové člověk vídá v nemocnicích a na méně významných úřadech. Chodba ústí do místnosti, která postrádá smysl, vede totiž do dalších hořčicově žlutých chodeb, které se rozbíhají do několika směrů. Budova připomíná labyrint, má v sobě něco neuspořádaného jako středověká města. Má to svůj důvod. Zentral- und Landesbibliothek Berlin (Ústřední a zemská knihovna v Berlíně), ležící nedaleko od náměstí Bebelplatz, byla vystavěna na troskách své předchůdkyně Berliner Stadtbibliothek (Městská knihovna v Berlíně). Tato impozantní stavba na ostrově na řece Sprévě byla za války bombardována a téměř kompletně zničena. Po válce byla knihovna, nacházející se v sovětské zóně, znovu postavena v holých zdech, které zůstaly. Dnes tato stavba působí schizofrenně, s tou honosnou neoklasicistní fasádou a nuzným interiérem z časů NDR, některé části ale už prošly modernizací.

Sebastian Finsterwalder se zastaví u šedivých dveří, jakých jsme už minuli mnoho, a vyloví klíč. Finsterwalder je odborný pracovník knihovny, třicátník, má rozcuchané vlasy po ramena, pásek se cvočky, boty se svítivě žlutými podrážkami a kožené bezprstové rukavice. Vypadá, jako by vylezl z nočního klubu v Kreuzbergu. Otevře dveře, usměje se na mě a teatrálně nasaje vůni opuštěné knihovny: prach ve vzduchu, suchou kůži, zažloutlé papíry. Místnost je přecpaná knihami, nahuštěné regály jsou plné ošoupaných hřbetů knih. Když mezi regály procházíme, musíme jít natočení bokem, abychom se vůbec dokázali vecpat mezi knihy, které nás šťouchají do břicha.

– Teď už je to vlastně roztříděné, ale když jsme tady byli poprvé, válely se knihy na hromadách. Na podlaze, bez ladu a skladu. Desítky let se do téhle místnosti knihy jen házely. Bylo jich tu 40 000. Projít je trvalo několik měsíců, vypráví mi a ukazuje na polici, na níž jsou knihy s bílými štítky a čísly.

– Tohle je část knih, které považujeme za zcizené, řekne Sebastian a pokyne k regálu, který se táhne dvacet metrů, až na druhý konec místnosti.

Nikdo dnes přesně neví, kolik se v Ústřední a zemské knihovně v Berlíně nachází nakradených knih. Sebastian Finsterwalder mi ukazuje jednu místnost za druhou, všechny stejně přeplněné knihami. Kradené knihy jsou v každém rohu této obří budovy – největší veřejné knihovny v Německu. Většina z nich je součástí všeobecné sbírky, která čítá na tři miliony knih. A mnoho desítek tisíc jich dosud nebylo nalezeno.

Navenek se tyto knihy ničím neliší od jiných. Jsou to pohádky, romány, sbírky básní, knihy o houbách, o letadlech, o technice, zpěvníky, slovníky, náboženské spisy. Aby člověk pochopil, co je na těchto knihách zvláštního, musí je otevřít. Často je prozradí jedna z prvních stran.

Dá se tam najít třeba razítko z červeného nebo černého inkoustu. Nebo krásně ilustrované exlibris, značka majitele knihy, kterou tam kdysi někdo vlepil. To často značí, že kniha patřila do větší sbírky. Ale někdy člověk objeví i pozdrav, podpis nebo přání. Jako v německém vydání knihy *V nejtemnější Africe* britského cestovatele Henryho M. Stanleyho, v níž je na předsádce ozdobným písmem napsáno:

> Mému milovanému Rudimu, k třináctým narozeninám
> od maminky.
>
> 25. 10. 1930

Podle Sebastiana Finsterwaldera patřila kniha zřejmě Rudimu Joelsohnovi, narozenému roku 1917 v Berlíně. Dne 15. srpna 1942 byl deportován do Rigy, kde byl o tři dny později zavražděn.[1]

Když se člověk podívá pozorně na předsádku olivově zelené knihy, může si všimnout nenápadného, ale jednoznačného písmene napsaného tužkou: „J“. Zkratka prozrazuje osud knihy i jejího majitele: „Judenbücher“ (židovské knihy).

Finsterwalder mě vede k sobě do kanceláře, kde se setkáváme s postarším mužem, který vypadá jako člen staré německé punkové kapely. Čelí dusivému červencovému vedru v tlusté fleecové mikině a kulichu. Je to Detlef Bockenkamm, knihovník a odborník na historické sbírky knihovny a první člověk, který začal pátrat v nepříjemné minulosti této knihovny. Postupně vytvořil malý tým nadšených badatelů, kteří se snaží zmapovat a sepsat komplikovanou historii knihovny. Společně vystopovali a vlastnoručně ze sbírky prozkoumali desetitisíce knih. Podél jedné stěny v kanceláři spočívá část výsledku: Na polici z překližky leží na sobě vyrovnané knihy, u každého komínku visí cedulka se jménem: Richard Kobrak,

Arno Nadel, Ferdinand Nussbaum, Adele Reifenbergová a mnoho dalších. Jsou to knihy, jejichž majitele se Bockenkammovi a Finsterwalderovi podařilo identifikovat.

Jedno jméno je mi povědomé, pod hromádkou pěti svazků se píše „Annæus Schjødt“. Norský advokát a odbojář, který se roku 1942 přestěhoval do Švédska. Po válce právě on vedl obžalobu proti Vidkunu Quislingovi a vymohl pro něj trest smrti. Bockenkamm a Finsterwalder ještě nenalezli dokumenty, které by prozrazovaly, kdy a jak byly tyto knihy ukradeny. Přesto v hrubých obrysech tuší, jak k tomu došlo. Knihy byly zcizeny z Schjødtova domova po jeho útěku buď gestapem, nebo jinou nacistickou organizací a poté odvezeny do Německa. S největší pravděpodobností šlo o součást větší Schjødtovy sbírky. Ta se v Berlíně rozpadla a pár těchto knih bylo darováno nebo prodáno Městské knihovně v Berlíně. Loupení u Schjødta nebylo nic neobvyklého. Mnoho knih na policích pochází z rozličných koutů Evropy – odevšad, kam se nacisté dostali a kde rabovali.

Ve srovnání s krádežemi umění budily kradené knihy mnohem menší pozornost. V Německu se o tomto problému diskutuje až v posledních letech. Ústřední a zemská knihovna v Berlíně byla díky Detlefu Bockenkammovi jednou z prvních knihoven, které se tím začaly zabývat. Na začátku třetího tisíciletí napsal studii o velké sbírce exlibris, jež se v této knihovně nachází. Než se knihy ze sbírky vyhodily, značky majitelů se vystřihly. Bockenkamm nalezl stovky exlibris s židovskými jmény a motivy, což ho přimělo k zamyšlení nad tím, jak se vůbec dostala do knihovny. Také nacházel knihy, jejichž původ byl, jemně řečeno, zvláštní.

V roce 2002 nalezl 75 knih s razítkem „Karl-Marx-Haus Trier“, muzea založeného německou sociálnědemokratickou stranou, která byla zakázána už v roce 1933 a jejíž členové

byli uvězněni, zavražděni nebo přinuceni odejít do exilu. Bockenkamm brzy pochopil, že tyto knihy nejspíše byly straně zcizeny. Okamžitě se pustil do pátrání po dalších knihách, jejichž provenience, tedy historie majitele, byla podezřelá. A těch jsou sbírky plné. Bockenkammův první odhad počtu kradených knih v knihovně byl šokující: 100 000. Později se ukázalo, že zároveň i velmi skromný.

Bockenkamm také učinil nepříjemný objev, že jeho předchůdcům nejenže byl původ knih znám, ale navíc se snažili jejich historii zakrýt a zahladit. Z mnoha knih byla vyříznuta předsádka. Z dalších zřejmě knihovníci vytrhli nebo seškrábali značky majitelů. Knihy byly zkatalogizovány se zfalšovaným původem nebo jako knihy „bez majitele".

– Pokusil jsem se promluvit si o tom s jedním starým knihovníkem, který byl ještě naživu a ochotný se se mnou bavit. Něco mi přiznal, ale ne všechno. Většinu tajemství si vzal do hrobu, řekne Bockenkamm a položí na stůl velký zápisník s deskami z šedého kartonu. Na bílém štítku na deskách se píše: „1944–1945 Jagor".

Ukázalo se, že zápisník, který Detlef Bockenkamm našel v roce 2005, je nejdůležitější a nejjasnější důkaz, že se knihovna snažila zfalšovat dějiny. Obsahuje seznam 2 000 knih, které byly do sbírky zařazeny v posledních dvou válečných letech. Jméno Jagor odkazovalo k německému etnologovi a objeviteli Fedoru Jagorovi, který žil v druhé polovině 19. století. Proto prý byly knihy označeny písmenem „J". Ale to byl omyl, knihy Fedoru Jagorovi nikdy nepatřily. Písmeno „J" neznamenalo „Jagor", ale „Judenbücher". Pod číslem 899 byl v zápisníku veden výtisk *V nejtemnější Africe* Rudiho Joelsohna.

Vyšlo najevo, že těchto 2 000 knih je součástí mnohem větší sbírky kradených knih, k nimž knihovna přišla za války. Dokumenty, které by detailně mapovaly aktivitu vedení

knihovny, pro válečná léta neexistují, část korespondence týkající se této sbírky se však zachovala. Roku 1943 koupila knihovna asi 40 000 knih od berlínské zastavárny Städtische Pfandleihanstalt. Do zastavárny proudilo enormní množství knih zkonfiskovaných z bytů deportovaných berlínských Židů. Nejcennější knihy zabavily Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR, Operační skupina říšského vůdce Rosenberga), SS a další nacistické organizace. Ostatní putovaly do zastavárny a měly být prodány. Knihovna kontaktovala městský úřad a zpočátku požadovala soukromé knihovny „přemístěných Židů" bezplatně. To bylo zamítnuto, protože knihy patřily třetí říši a výnosy z jejich prodeje měly být použity na „řešení židovské otázky", což v roce 1943 znamenalo jediné. Šlo o jakýsi samofinancující projekt, zkonfiskovaný majetek Židů byl použit na financování deportací, táborů a masových vražd. Knihovna tak nakonec za knihy zaplatila 45 000 říšských marek.

Poslední kniha uvedená v zápisníku byla zkatalogizována 20. dubna 1945. Týž den zahájila Rudá armáda masivní bombardování centra Berlína a k městu vyrazila pozemní vojska. Byl to začátek posledního útoku na Berlín a pozdrav Adolfu Hitlerovi, který toho dne slavil 56. narozeniny a pořádal svou poslední oslavu ve funkci říšského kancléře.

Berlín, včetně městské knihovny, byl v troskách.

– Nedokážu si představit, že tady ve sklepě ještě seděl knihovník a katalogizoval kradené knihy, podotýká Sebastian Finsterwalder.

Tato práce však na rozdíl od války neskončila. Registrace knih nakoupených v roce 1943, které bombardování přežily, po válce pokračovala, jako by se nic nestalo. Jen už se knihy neoznačovaly jako „židovské knihy", ale písmenem „G" jako „Geschenk" (dar).

Bockenkamm vypátral, že katalogizace knih koupených ze zastavárny v roce 1943 pokračovala ještě v 90. letech. A když před pár lety Bockenkamm a Finsterwalder začali prohledávat knihovní sklady, nalezli tisíce knih z této sbírky, které ještě nebyly zkatalogizovány. A to nebyly jediné kradené knihy, které více či méně nepovšimnuty plnily knihovní regály.

Knihovna přišla o mnoho svých knih kvůli válce, část jich byla zničena při bombardování. Velká část sbírky byla na konci války evakuována do Polska a Československa, kde mnohé zůstaly a část jich zabavila Rudá armáda. Sbírky bylo třeba vytvořit znovu a v ruinách Berlína se dala najít spousta opuštěných knih. Po válce se zkonfiskovaly knihovny, které patřily členům strany, úřadům, výzkumným ústavům a organizacím třetí říše.

Shromažďovaly se i knihy, které byly považovány za bezprizorní, například ty z rozbombardovaných budov. Úkol zabavit je a roztřídit připadl organizaci Bergungsstelle für wissenschaftliche Bibliotheken (Organizace pro záchranu vědeckých knihoven), která byla zřízena v budově naproti městské knihovny. Její pracovníci označovali knihy číslem podle místa jejich původu a pak je přidělovali různým knihovnám ve městě.

Na seznamu této organizace se nacházelo 209 míst původu knih, ale Finsterwalder spolu s Peterem Pröllsem, odborníkem v této oblasti, vypátral, že knihy ve skutečnosti pocházejí jen asi ze 130 míst.

– Na některých místech už žádné knihy nezůstaly, byly zničeny, evakuovány nebo ukradeny, vysvětluje Finsterwalder.

Na jedné zdi v kanceláři visí stará mapa Berlína z roku 1937.

Finsterwalder si na ní místa původu knih označil vlaječkami různých barev. Zelenými ta, odkud byly knihy zabaveny, červenými ta, odkud žádné knihy nepocházejí, a modrými

ta, o nichž zatím nemá dostatek informací. Finsterwalder s Pröllsem pracují na studii o Bergungsstelle, jejíž činnost je do velké míry neznámá. Pečlivou historicko-detektivní prací se snaží zjistit, jak byly kradené knihy rozdělovány. Největší část těchto „zachráněných“ knih získala městská knihovna.

– Tolik knih jsme získali proto, že ředitel Bergungsstelle a ředitel knihovny byli přátelé. Oba byli komunisté a za války spolu seděli ve vězení, takže tu máme korupci na základě přátelství.

V té době nikoho neznepokojovalo, odkud vlastně knihy pocházejí, přestože část z nich byla zkonfiskována nejhorším ze zločineckých organizací třetí říše. Knihy označené číslem „13“ pocházely z Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda (Říšské ministerstvo pro lidovou osvětu a propagandu) Josepha Goebbelse a knihy s číslem „7“ z Reichsluftfahrtministerium (Říšské ministerstvo letectví) Hermanna Göringa.[2] Knihy označené číslem „4“ byly součástí soukromé knihovny architekta a ministra zbrojního průmyslu Alberta Speera a knihy s číslem „5“ patřily německému spisovateli Walteru Bloemovi. Bloem, jeden z nejoblíbenějších německých spisovatelů počátku 20. století, byl nadšeným přívržencem Adolfa Hitlera, a dokonce na něj napsal oslavnou báseň.

Na seznamu Bergungsstelle se nacházely také organizace, které se podílely na rabování knih v okupované Evropě. Číslo „25“ připadlo knihám z Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete (Říšské ministerstvo pro okupovaná východní území) Alfreda Rosenberga, které bylo civilním výkonným orgánem v Pobaltí a Sovětském svazu.

Alfred Rosenberg využíval tento úřad k získání vlivu pro svou organizaci Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, která na východě zřizovala pobočky, jež měly rabovat knihovny a archivy. V Berlíně měla několik skladů, ale jen velmi malá část

z milionů nakradených knih zůstala do konce války v Berlíně, většina byla evakuována na území dnešního Polska.

Ukázalo se, že mnohá z míst vedených na seznamu Bergungsstelle coby potenciální sklady už byla vykradena, mnohdy takzvanými trofejními brigádami Rudé armády, které konfiskovaly knihy po celém Německu.

Günther Elsner, ředitel Bergungsstelle, po válce navštívil opuštěné Říšské ministerstvo pro okupovaná východní území a ve sklepě objevil 200 velkých dřevěných beden s knihami. Když tam o pár týdnů později dorazili zaměstnanci, aby knihy odnesli, našli bedny rozbité a většina knih byla pryč.

Velká zásobárna kradených knih, které se pak ocitly v Bergungsstelle, měla číslo „15". Pocházely od nejvýznamnějšího Rosenbergova konkurenta v honu na evropské knihovny. A sice z ohromné berlínské knihovny při SS-Reichssicherheitshauptamt (RSHA, Hlavní říšský bezpečnostní úřad) plné kradených knih. Tento úřad spravoval ve třetí říši policii a bezpečnostní složky, a to jak státní, tak nacistické strany. Spadal pod Heinricha Himmlera a byl to obávaný terorizační aparát nacistického Německa. Měl téměř 60 000 zaměstnanců, kteří s pomocí několika podřízených oddělení jako gestapo a zpravodajská služba hlídali a pronásledovali nepřátele Říše.

Jedním z nich byl také Amt VII (Úřad VII), oddělení pro „ideologický výzkum a hodnocení", který podrobně monitoroval nepřátele Říše. V budově v Eisenacher Strasse zkonfiskované jedné z největších berlínských zednářských lóží zřídil Úřad VII knihovnu z knih uloupených po celé okupované Evropě. Ale jeho činnost se časem rozrostla natolik, že bylo nutné získat pro projekt další budovy. Podle odhadů byly do Berlína poslány až tři miliony knih.[3] Po válce z nich bylo v Eisenacher Strasse nalezeno asi 500 000. Větší část knih

byla evakuována v posledních letech války, zbytek zničilo bombardování. Některé z knih nalezených po válce se vrátily do zemí, z nichž pocházely, ale neznámý počet svazků zamířil i do berlínských knihoven. Sebastian Finsterwalder zvedne jednu z nich a ukáže mi předsádku s tužkou napsaným číslem 15. Je to světle modrá, poněkud omšelá biografie nizozemského filozofa Spinozy z roku 1790. Je v ní dokonce i exlibris majitele, obrázek skřítka, který sedí na knize. Patřila německému spisovateli a novináři židovského původu Ernstu Federovi, který byl členem intelektuálních kruhů výmarské republiky. Poté co se nacisté chopili moci, uprchl Feder nejprve do Paříže, a když vypukla válka, zamířil do Brazílie. V Riu de Janeiro pak náležel ke skupině kolem spisovatele Stefana Zweiga. Důvod, proč se právě tato kniha dostala do knihovny RSHA, zřejmě více souvisel s jejím tématem než majitelem – Baruch Spinoza byl židovský filozof. Cílem knihovny RSHA bylo shromažďovat knihy, časopisy a archivy, které mohly napomoct SS a bezpečnostní službě hlouběji studovat a pochopit nepřátele Říše: Židy, bolševiky, svobodné zednáře, katolíky, Poláky, homosexuály, Romy, svědky Jehovovy a další menšiny.

Díky tomu, že Bergungsstelle značila knihy čísly podle jejich původu, podařilo se Detlefu Bockenkammovi a Sebastianu Finsterwalderovi dohledat tisíce z nich. Knihovna ale po válce získala desetitisíce knih také z jiných zdrojů, jejichž původ vysledovat nelze. Až do roku 2002, kdy si Bockenkamm poprvé všiml kradených knih, nakupovala knihovna sbírky, aniž by se zajímala o jejich původ.

Pátrání Bockenkamma a Finsterwaldera po kradených knihách ve sbírkách ústřední knihovny je z administrativního i vědeckého hlediska sisyfovská práce, jediná kniha často vyžaduje několik týdnů detektivní činnosti. Knihovna získá-

vala sbírky z různých zdrojů před válkou, během ní i po ní – a odcizené knihy se mohly vyskytovat kdekoli.

Navíc jen zřídkakdy obdržela městská knihovna celistvou sbírku, obvykle se jednalo o střípky z tisíců různých knihoven. Proto musí její pracovníci namáhavě stopovat knihy k tisícům jednotlivých obětí. I když se jim podaří odhalit, že kniha je ukradená, nelze vždy zjistit, jak se dostala do knihovny, kdo ji ukradl a komu patřila. Až dosud našli 203 knih z knihovny RSHA, ale jen 127 z nich obsahovalo značku majitele, která ho umožnila identifikovat.

Kromě toho zpětně vedou boj se svými dávnými kolegy, kteří po desetiletí gumovali a trhali nebo i falšovali provenienci těchto knih – jen aby knihy do sbírky zapadly. Finsterwalder a Bockenkamm se ale tak snadno nevzdávají, daří se jim rozpoznat majitele podle fragmentů vytrhaných značek, jejichž barvu a velikost srovnávají s nepoškozenými značkami v jiných knihách.

V roce 2010 začala ústřední knihovna systematicky kontrolovat své fondy. Bockenkamm a Finsterwalder s kolegy ručně prozkoumali desetitisíce knih. Dnes Bockenkamm odhaduje, že se v knihovně nachází přes čtvrt milionu uloupených knih.

Nejtěžší však není najít ztracené knihy, nýbrž vypátrat majitele a jejich potomky. Jen asi třetina kradených knih, které Bockenkamm a Finsterwalder objevili, obsahuje exlibris, podpis nebo razítko, díky nimž lze identifikovat původní vlastníky. Ještě složitější je vystopovat je a jejich potomky a pokusit se jim knihy vrátit.

Zpočátku se snažili dohledat vlastníka v každém jednotlivém případě. Někdy uspěli, ale nakonec se ukázalo, že to je příliš zdlouhavá práce. V roce 2012 vytvořili veřejnou databázi, kam umísťují informace o kradených knihách a fotky podpisů a exlibris.

– Snažíme se přimět dědice, aby se oni obraceli na nás. Databáze je dohledatelná na Googlu, takže ti, kdo pátrají po svých předcích na internetu, nás najdou. Funguje to, každý měsíc vracíme nějaké knihy, říká Finsterwalder.

V databázi je kolem 15 000 knih a další přibývají. Potrvá řadu let, než budou zaregistrovány všechny.

Ale zdroje jsou omezené. Projekt získal podporu města Berlína a spolkové organizace Arbeitsstelle für Provenienzforschung (Pracoviště pro výzkum provenience), která financuje provenienční výzkum. Jenže financování projektu je omezeno na několik let.

– Těch pár let stačí vlastně jen na to, aby člověk zjistil, jak se má do té práce pustit. Začínáme úplně od nuly, protože neexistuje nikdo, kdo by nám poradil, jak postupovat. Knihovny se vždy zajímaly spíše o obsah knih než o jejich původ, proto se neevidovaly značky ani podpisy, pokračuje Finsterwalder.

Domnívá se, že zájem vypořádat se s krádežemi knih je ze strany úřadů i knihoven pořád malý. Většina knihoven a dalších institucí v Německu tento problém ignoruje.

– K tomu, aby se s tím konečně začalo něco pořádného dělat, chybí politická vůle i zdroje. Jen dvacet z několika tisíc knihoven v Německu aktivně prohledává své sbírky. A nikdo nespolupracuje, všechny knihovny pátrají samy za sebe. Lidi mnohem více zajímá umění, protože je cennější, konstatuje Finsterwalder zasmušile.

Knihy, které se ocitly ve sbírce městské knihovny, nejsou až na pár výjimek z ekonomického hlediska příliš cenné. Byly to obyčejné knihy obyčejných lidí: romány, knihy pro děti a zpěvníky. Ale často mají velikou osobní hodnotu pro ty, k nimž se vrátí.

Mezi lety 2009 a 2014 bylo navráceno téměř 500 knih. Kapka v moři těch 250 000 kradených jednotek v této knihovně.

– Vážně chceme ty knihy vracet. Ale je nás na tu práci jen pár. Dosud jsme nalezli 15 000 knih s „podezřelým“ původem a 3 000 jednoznačně kradených. Trvalo by nám desetiletí, než bychom našli všechny potomky, jestli vůbec žijí, říká Detlef Bockenkamm a rozkládá přitom na stůl fotky překrásných exlibris z kradených knih. Je zjevné, že k nim má vřelý vztah. Zná všechny. Díky těmto obrázkům se pustil do odkrývání minulosti knihovny. Ukáže mi exlibris, na němž je anděl, který kopím bojuje s dvěma hady. Na dalším je lev stojící na zadních a s vyplazeným jazykem a na třetím jede na okřídleném koni žena vyzbrojená husím brkem. Na většině exlibris je Davidova hvězda a židovská jména jako Hirsch, Bachenheimer a Meyer. Jsou to nanejvýš osobitá umělecká díla, mnohá zobrazují události ze života svých majitelů. Nezřídka také jejich vztah ke čtení, kultuře a literatuře. Jsou také plná symbolů ztraceného světa, ztraceného života – které už nikdo nedokáže rozluštit. Je to rozbitý a rozprášený svět knih a čtenářů.

– Je bohužel nemožné dotáhnout tuhle práci do konce. Nemožné! Ale děláme, co můžeme, dodává.

Mnoho kradených knih však značku majitele nemá. Bockenkamm a Finsterwalder nevědí, co se s takovými knihami bude dít dál. Možná se je v budoucnu podaří identifikovat, ale pravděpodobnost je malá.

– Tyhle knihy jsou jako duchové. Víme, že byly ukradeny, ale komu? zeptá se Finsterwalder a odevzdaně pokrčí rameny.

Přestože dokážou vrátit jen malou část knih, Bockenkamm se domnívá, že vrácení byť jediné knihy má smysl. V několika případech se jim podařilo předat knihy přímo těm, kdo přežili holokaust. Jedním z nich byl Walter Lachman, německý Žid z Berlína, kterého jako mladíka spolu s babičkou deportovali v roce 1942 do Lotyšska. Tam jeho babičku zavraždili, ale Lachmana poslali do koncentračního tábora

Bergen-Belsen, kde byla ve stejné době vězněna i Anne Franková. Ta zemřela zřejmě na tyfus jen měsíc předtím, než tábor v dubnu 1945 osvobodila britská armáda. Lachman měl štěstí a přežil, ačkoli také těžce onemocněl. Po válce emigroval do USA.[4] O 67 let později mu jeho známý vyprávěl, že v časopise *Der Spiegel* četl článek o kradených knihách v Ústřední a zemské knihovně v Berlíně. V časopise otiskli také úryvky z několika knížek včetně dětské knížky, jež dříve patřila Lachmanovi – byly to pohádky pro židovské děti, které dostal od svého učitele.[5]

– Sám sem přijet nemohl. Ale jeho dcera pro tu knihu přicestovala až z Kalifornie. Z dětství mu zbylo jen pár fotografií a čepice, kterou nosil v koncentračním táboře. Jeho dcera nám řekla, že o minulosti nikdy moc nemluvil, ale když dostal tuhle knihu, o všem se rozpovídal. Tahle událost ho přiměla k tomu, aby se svěřil se svým příběhem. A teď ho vypráví ve školách, prozrazuje Sebastian Finsterwalder a dodává, že to je jen jeden z příkladů, proč je jejich práce tak důležitá.

– Tyto knihy jsou nositelkami paměti. Z ekonomického hlediska moc velkou hodnotu nemají, ale pro lidi, kteří je vlastnili a přišli o ně, a pro jejich rodiny jsou nedocenitelné. V některých případech, kdy jsme knihu vrátili, byly děti a vnoučata poprvé konfrontovány s historií svých rodičů a prarodičů. Je to velmi dojemný proces, pokračuje Finsterwalder.

– Když jsem začal zkoumat dějiny těchto knih a hledal na internetu jména, jež jsem našel na jejich stránkách, vždycky jsem narazil na Osvětim. Tam pokaždé stopy končí. Nemůžeme lidem vrátit jejich životy, ale třeba jim můžeme dát něco jiného. Knihu a snad i vzpomínku, podotkne Detlef Bockenkamm a podívá se na exlibris, která leží rozprostřená na stole.

—

Vzhlédnu k temně modré Ištařině bráně z Babylonu, která se tyčí až ke stropu. Ale nestihnu obdivovat zlaté býky, protože starší hnědovlasá žena, která mě doprovází, v mžiku zmizí za branou. Už tudy prošla stokrát. Jen několik set metrů od ústřední knihovny se nachází Arbeitsstelle für Provenienzforschung, sídlí v jenom z křídel Pergamonského muzea. Je to spolkový úřad, jehož úkolem je podporovat a financovat provenienční výzkum nacistické éry, který provádějí muzea, knihovny, archivy a další instituce.

Setkávám se s Uwem Hartmannem, historikem umění a ředitelem tohoto úřadu. Je to vysoký muž ve středním věku, s hranatým obličejem, šedivými vlasy na ježka a s brýlemi bez obrouček. Provenienčním výzkumem kradeného umění se zabývá od 90. let a úřad řídí od jeho založení roku 2008. Od roku 2013 vede také tým, jehož cílem je identifikovat kradená umělecká díla ve sbírce téměř 1 400 kusů, objevených nedávno v Mnichově u Cornelia Gurlitta, syna obchodníka s uměním, který pracoval pro nacisty.

Rukávy bílé košile má Uwe Hartmann vyhrnuté. V kanceláři je dusno, přestože okna jsou dokořán. Právě jeho organizace pomáhá financovat práci v Ústřední a zemské knihovně v Berlíně.

– Už nějakou dobu jsme věděli, že se tyhle knihy ve sbírkách nacházejí. Razítka, podpisy a exlibris nešlo přehlédnout. Říkalo se tomu „sklep plný viny“. Ale nic se s tím nedělalo, vysvětluje Hartmann.

Případ ústřední knihovny rozhodně není výjimečný, dokonce ani nepatří ke knihovnám, které se do rabování knih v Německu zapojovaly nejaktivněji. V době třetí říše nezískávala nejvíce knih ani ty nejcennější. Nacisté upřednostňovali jiné knihovny, zejména ty akademické. Na rozdíl od veřejných knihoven, jako byla Městská knihovna v Berlíně, mohly

univerzitní a vědecké knihovny, které nebyly přístupné veřejnosti, získat i část kradené „zakázané“ literatury.

Velmi aktivní při rabování byla slavná Preussische Staatsbibliothek (Pruská státní knihovna), dnes Staatsbibliothek zu Berlin (Státní knihovna v Berlíně) – největší německá knihovna s kořeny sahajícími do 17. století. V jejích sbírkách se nachází mimo jiné Beethovenova *Symfonie č. 9*, velká část notových zápisů Johanna Sebastiana Bacha a nejstarší ilustrovaná bible na světě z 5. století. Pruská státní knihovna obdržela v nacistické době podstatně cennější knihy než městská knihovna. Tato část dějin knihovny vyšla najevo, když student Karsten Sydow ve své diplomové práci z roku 2006 odhalil, že v historické sbírce se může nacházet na 20 000 kradených knih.[6] Knihovna poté sama dokázala identifikovat kolem 5 500 knih, které byly zcela nepochybně ukradeny.[7] Důvodem, proč se nenašlo více kradených knih, není to, že by jich knihovna za války nezískala víc, ale to, že knihovna sama byla vyrabována Rudou armádou. Odhaduje se, že do Sovětského svazu byly odvezeny dva miliony jejích knih, včetně většiny jednotek z oddělení židovských a hebrejských knih a rukopisů.[8]

Pruská státní knihovna za třetí říše také hrála důležitou roli distributora nakradených knih. Pro tisíce knihoven a archivů vyrabovaných v Německu a v okupovaných oblastech platila jednoznačná přerozdělovací politika. Ty nejdůležitější sbírky, o nichž se soudilo, že mají význam pro ideologickou práci, se rozdělovaly mezi RSHA Heinricha Himmlera a ERR Alfreda Rosenberga. Tyto dvě organizace si často v boji o nejvýznamnější sbírky přímo konkurovaly.

Kromě těchto dvou existovala řada dalších nacistických organizací, ústavů a úřadů, které usilovaly o zisk kradených knih a budovaly si vlastní knihovny. Po nich následovaly říšské knihovny, univerzity a další instituce.

Poté co se nacisté chopili moci, dostala Pruská státní knihovna za úkol distribuovat knihy ukradené německým Židům, socialistům, komunistům a svobodným zednářům. Později v průběhu války dělala knihovna totéž s knihami nakradenými ve Francii, v Polsku, v Sovětském svazu a v dalších okupovaných oblastech.

Pruská státní knihovna přerozdělovala knihy více než třiceti německým univerzitním knihovnám.[9] Ale knihovny získávaly knihy i jinými cestami. Regionální knihovny si často přišly na své, když gestapo a lokální stranické orgány vyrabovaly domy Židů nebo udeřily na zakázané organizace. Místní městská knihovna pak často dostala knihy jako „dar od strany". Nezřídka mívali knihovníci dobrý přehled o tom, které sbírky ve městě by stálo za to získat. Knihy se však také nakupovaly, jako v případě městské knihovny, v zastavárnách nebo na „židovských aukcích", protože prchající Židé byli nuceni prodávat své majetky za pakatel.

– Je těžké odhadnout, kolik knih bylo takto v oběhu. Knihy se rozutekly a staly se součástí mnoha různých sbírek. Například východní Německo prodalo v 60. letech obrovské množství knih západnímu Německu, a to z ekonomických důvodů – aby získalo marky. Tyto knihy se pak na Západě rozdělovaly mezi nově založené univerzity. Dnes v jejich sbírkách můžete najít mnoho knih ukradených Židům, komunistům a svobodným zednářům, říká Uwe Hartmann.

– Vícero velkých knihoven v Německu začalo do určité míry prohledávat své sbírky. Ale je tu 8 000 menších knihoven a o podporu na prozkoumání své sbírky nás požádala jen jediná z nich. Máme před sebou ještě strašně moc práce.

Většina německých knihoven dosud neprojevila zájem ani vůli hledat ve svých sbírkách kradené knihy. Šesti stům knihovnám z německého svazu knihoven byl rozeslán dotazník

týkající se kradeného majetku, ale odpovědělo jich jen deset procent.[10] Kromě neochoty tento problém řešit brání práci také omezené zdroje. V Německu navíc ani neexistuje zákon, který by instituce nutil, aby zkontrolovaly své sbírky, i když jeden takový už byl navržen. Tato práce je dobrovolná.

Zpočátku měl Hartmannův úřad k přerozdělení milion eur ročně, v roce 2012 částka vzrostla na dva miliony. O tyto peníze se ale musí podělit všechny kulturní instituce a většinu z nich získávají muzea. Do roku 2013 úřad financoval 129 projektů, z nichž 90 podala muzea a jen 26 knihovny. Projekty nefinancuje zcela, ale dělí se o náklady spolu s konkrétní institucí, na což však mnohé menší knihovny nemají peníze.

– Média bohužel projevují mnohem větší zájem o kradené umění než o knihy. V novinách se lépe vyjímá znovunalezené umělecké dílo v hodnotě několika milionů než kniha, i když jde třeba o dojemný případ.

Uwe Hartmann poukazuje ještě na další problém.

– Umělecká díla mají známou provenienci. Stará díla lze najít v katalozích z výstav, seznamech z aukcí nebo v textech uměleckých kritiků. Lze je vystopovat. To se dá o knihách říct jen zřídka. Když nemají označení, je to těžké. Jen výjimečně jsou jednotlivé výtisky něčím unikátní. Je s nimi mnohem více práce.

Nikdo netuší, kolik kradených knih se dnes skrývá po německých knihovnách.

– Na tuto otázku je těžké odpovědět. Několik tisíc německých knihoven stále ještě neprobralo své sbírky. Mluvíme tu o milionech knih, které se musí ručně prohlédnout.

Stejně těžké je určit, kolik knihoven bylo vykradeno. Tisíce vykradených knihoven nebyly obnoveny a knihy se jim nevrátily. Mnohdy také chybí rejstříky nebo katalogy, které

by napověděly, jak byly tyto sbírky velké a co obsahovaly. Před nástupem nacistů v Německu fungovalo několik tisíc lidových knihoven, které založily odbory, socialistické organizace a němečtí sociální demokraté. Dohromady se v těchto knihovnách nacházel více než milion knih. Většina z nich se nikdy nevrátila.

Miliony knih byly ukradeny svobodným zednářům, kteří po nástupu nacistů k moci museli svou organizaci rozpustit. Jen SS v roce 1936 shromáždila sbírku 500 000 až 600 000 knih, které původně patřily německým zednářským lóžím.[11] Když byly na konci 30. let různé policejní oddíly v zemi podřízeny RSHA, zednářské knihy se dostaly do knihovny nepřátel Říše v rámci RSHA.

Ale toto rabování bylo nepatrné ve srovnání s řáděním, kterého se nacisté dopouštěli po Evropě. Jen ve Francii zkonfiskoval ERR 723 knihoven, v nichž se nacházelo přes 1,7 milionu knih. Desetitisíce z nich tvořily antické a středověké rukopisy, prvotisky (inkunábule) a další cenné knihy a spisy.[12]

V Polsku, pravděpodobně vůbec nejhůře postižené zemi, se ztratilo 90 procent sbírek, které původně náležely školám a veřejným knihovnám. Kromě toho zmizelo 80 procent soukromých a specializovaných knihoven. Rozpadla se v podstatě celá sbírka 700 000 knih polské národní knihovny. Podle odhadů se v Polsku ztratilo 15 z 22,5 milionu knih.

Rozsah rabování v Sovětském svazu lze stanovit ještě hůř. Podle většiny dostupných výpočtů dosahují ztráty astronomických čísel. UNESCO odhaduje, že v bývalém Sovětském svazu bylo zničeno a ukradeno až sto milionů knih.[13]

Zdaleka ne všechny nakradené knihy se po válce dostaly do německých sbírek. Většina ohromného množství knih, které nacisté za války shromáždili, byla sama rozkradena, rozptýlena a poztrácena. Zásobily se především vítězné velmoci.

Washingtonská Library of Congress (Knihovna Kongresu) vyslala do Německa zvláštní delegaci, jež odvezla více než milion knih.[14] Rudá armáda zkonfiskovala přes deset milionů knih. A ani se pořádně neví, kolik knih bylo zničeno při náletech. Městské knihovny, často umístěné ve středu města, představovaly pro spojenecké bombardéry snadný cíl. Soudí se, že Německo přišlo v důsledku požárů, bombardování a rabování o třetinu až polovinu svých knižních sbírek.

Navzdory těmto ztrátám však mnoho knih zůstalo v německých knihovnách. Mnohé knihovny jako Ústřední a zemská knihovna v Berlíně také zaplnily díry ve svých sbírkách knihami z různých nacistických organizací. Německý historik Götz Aly v roce 2008 odhadl, že se v německých knihovnách nachází nejméně milion kradených knih.[15] Jedná se o opatrný odhad, pravděpodobně jich je daleko víc. Podobně jako v případě ústřední knihovny odhadovaná čísla obvykle narostou, když knihovny doopravdy začnou procházet své sbírky. Když se zeptám Uweho Hartmanna, kolik času zabere zkontrolovat všechny knižní sbírky v Německu, odpoví mi s úsměvem.

– Při přednáškách pro studenty říkávám, že tohle potrvá celý jejich život. Zabere to ještě mnoho, mnoho desetiletí. I další generace knihovníků a muzejníků se s tím bude muset vypořádat. Tyto předměty mají historii, před kterou se nemůžeme skrýt.

Na polici v Ústřední a zemské knihovně v Berlíně leží kradené knihy, jejichž původní majitelé byli identifikováni. Najít jejich potomky je dnes často ještě časově náročnější a komplikovanější proces.

Sebastian Finsterwalder ukazuje zápisník s 2 000 kradenými knihami zkatalogizovanými za války. Knihy byly označeny písmenem „J“, zkratkou pro „Judenbücher“.

„Nestvůra v mukách padla na kolena. Zhyň, bestie, symbole německé říše. A Goethe? Pro nás už Goethe neexistuje, Himmler ho zničil.“

3.

Goetheho dub

Výmar

Hustá mlha pokrývá stinný listnatý les jako deka. Šlapu po popraskaném asfaltu a vidím sotva na deset metrů před sebe. V mlze matně tuším další lidi, kteří opatrně postupují dopředu. Slyším šepot. Vtom rozeznám bránu tábora a hnědou dřevěnou věž, připomíná mi starý vesnický kostel. Na železné bráně stojí nápis „Jedem das Seine“, poněmčené latinské rčení „Suum cuique“, jež se dá přeložit jako „Každému, co jeho jest“. Toto úsloví je v německé kultuře hluboce zakořeněno a objevuje se v textech Martina Luthera a dalších reformátorů. Ale je to také název jedné kantáty Johanna Sebastiana Bacha. Ta byla poprvé uvedena v roce 1715 jen sedm kilometrů na jih od místa, kde teď stojím, ve Výmaru, německém městě kultury. Toto rčení má více výkladů, ale na bráně koncentračního tábora Buchenwald je jeho poselství jasné: Všichni dostanou, co si zaslouží. Z Berlína jsem jel několik hodin na jih do zelené krajiny Durynska. Hned u brány stojí krematorium, šedivá betonová stavba, jíž dominuje mohutný

cihlový komín. Zde bylo spáleno mnoho z desetitisíců lidí, kteří v táboře zemřeli.

Buchenwald, jeden z největších koncentračních táborů v Německu, se nachází na kopci Ettersberg, uprostřed krásného listnatého lesa s proslulými buky a prastarými duby. Spisovatel a nobelista Elie Wiesel, jenž sem byl deportován v šestnácti letech, o mnoho let později na tomto místě pronesl: „Kdyby tyto stromy mohly mluvit.“[1] Vyjádřil tím zvláštní ironii, kterou vidí v kontrastu krásné lesnaté krajiny Ettersbergu s noční můrou, jež se zde mezi lety 1937 a 1945 odehrávala. Wiesel není jediný držitel Nobelovy ceny, který tu byl držen. Vězněn tady byl také maďarský spisovatel Imre Kertész, který svůj pobyt zachytil v románu *Člověk bez osudu*, a mnoho dalších spisovatelů, básníků, umělců, hudebníků, architektů, akademiků a intelektuálů. Do Buchenwaldu bylo posláno přes 230 000 zajatců z celé okupované Evropy: političtí a ideoví nepřátelé, Židé, homosexuálové, Poláci, Romové, mentálně a fyzicky hendikepovaní lidé, svobodní zednáři, katolíci, trestanci a váleční zajatci. Celkem 56 000 z nich bylo zavražděno nebo zemřelo na následky věznění. Obzvlášť kruté byly metody, které při mučení a popravách uplatňoval strážný a důstojník SS Martin Sommer. Říkalo se mu „kat z Buchenwaldu“, protože v lese na sever od tábora věšel na stromy vězně za ruce svázané za zády. Tato metoda mučení je známá jako strappado a používala ji inkvizice.

Pod vahou vlastního těla se oběti vykloubila ramena. Sommer a další strážní navíc dřevěnými holemi bili bezbranné oběti do obličeje, nohou a genitálií. „Toto mučení přivádělo lidi na pokraj šílenství. Mnozí esesmany prosili, aby je zastřelili, a ušetřili je tak dalšího utrpení,“ popisuje přeživší Willy Apel.[2] Křik a nářek obětí daly místu jméno Zpívající les.

Jeden z ettersberských stromů je známý z úplně jiného důvodu. Kráčím dolů od krematoria kolem řad betonových základů, které zbyly z baráků. Nalevo se nachází blok, v němž bydleli spojenečtí vězni, homosexuálové, svědci Jehovovi a dezertéři z armády. Dole u velké cihlové budovy, v níž se mimo jiné nacházela dezinfekční stanice, zahlédnu mezi dvěma baráky pařez. Mocný šedozelený pařez stále pevně vězí v zemi. Na hrubé kamenné desce čtu nápis „Goethe-Eiche“ (Goetheho dub).

Když byl v roce 1937 les na Ettersbergu vykácen, aby uvolnil místo koncentračnímu táboru, nechali zde příslušníci SS jeden dub stát. Říkalo se, že pod tímto mohutným dubem sedával Johann Wolfgang von Goethe. Nebyl to jediný dub v Durynsku spojovaný s tímto národním bardem, ale zkrátka právě on měl pro strážné i vězně zvláštní symboliku. Goethe prožil velkou část života ve Výmaru a často jezdil na koni na Ettersberg, který byl po celé 18. století oblíbeným cílem romantických výletů. Svému příteli a životopisci Johannu Peteru Eckermannovi se Goethe svěřil, že se v tomto lese cítí „veliký a silný“.

Když byl Buchenwald postaven, zamýšleli ho příslušníci SS pojmenovat „K. L. Ettersberg“. S tím však nesouhlasili obyvatelé Výmaru, protože Ettersberg byl silně spjat s Goethem a výmarským klasicismem. Nezdálo se jim to jako vhodné jméno pro koncentrační tábor. Proto Heinrich Himmler rozhodl, že tábor dostane fiktivní jméno Buchenwald (Bukový les).[3]

Podle místní pověsti právě pod tímto stromem Goethe napsal pasáž o Valpuržině noci z *Fausta*, v níž Mefistofeles vezme Fausta na horu Brocken, kde se koná čarodějnický sabat. Jiná pověst vypráví, že pod tímto stromem stvořil *Poutníkovu noční píseň*, kterou v roce 1776 poslal své přítelkyni a milence Charlotte von Stein s podpisem „Na stráni Ettersbergu“.

Ty, co z nebe přihlížíš,
žal a boly utěšuješ,
kdo má dvakrát těžší kříž,
dvojnásob ho posiluješ.
Mne už zmáhají ty zmatky.
Strast i slasti, nač tu jsou?
Míre sladký,
vstup, ach, vstup mi do prsou![4]

Co když pod tím stromem milenci sedávali společně? K tomuto dubu se však kromě zmíněných dvou váže ještě další pověst. Ta říká, že strom je mysticky spjat s osudem Německa. Dokud bude stát, přetrvá i Německo. Až zahyne, padne i německá říše.

Pro strážné z řad SS, kteří rozhodli, že Goetheho dub nebude pokácen, a pro vězně měl tento starý strom zcela odlišný význam. Esesmani v něm viděli pojítko s velikou německou kulturou, za jejíž pravé dědice se považovali. Také se aktivně účastnili kulturního života Výmaru. V Národním divadle, které jistou dobu Goethe řídil, bylo několik nejlepších míst rezervováno pro příslušníky divize SS Totenkopf. Ansámbl také přímo navštěvoval Buchenwald, kde pořádal představení pro strážné. Jednou se hrála romantická opereta *Das Land des Lächelns* (*Země úsměvů*). Je ironií osudu, že její libreto napsal jeden z buchenwaldských vězňů, rakouský básník Fritz Löhner-Beda. Později byl odvlečen do Osvětimi, kde zemřel na následky bití.

Pro část vězňů tento dub uprostřed pekla představoval sny, fantazie a naděje, které je udržovaly při životě. Pro vězně svázané s německou kulturou symbolizoval jinou, světlejší a osvícenější zemi, než byla ta, jež je uvěznila. Německý spisovatel a básník Ernst Wiechert popsal ve svém díle *Der*

Totenwald (Les mrtvých), odrážejícím život v tomto koncentračním táboře, útěchu, kterou dub poskytoval jeho alter egu Johannesovi:

> Už se stmívalo, když Johannes ještě jednou vyklouzl z prostoru mezi bloky, kde všichni večer trávili volnou hodinu. Za minutu došel k dubu. Říkalo se, že v jeho stínu sedávali Goethe a Charlotte von Stein. Stál u jedné z ulic v táboře a bylo to jediné místo, odkud měl člověk výhled do krajiny. Měsíc vystoupal nad zalesněné vrchy a poslední zvuky z tábora zanikaly v tichu.
>
> Chvíli hleděl do houstnoucího šera, tak sám, jako by byl poslední člověk na světě, a snažil se vybavit si všechny básně toho, kdo tu možná stával před sto padesáti lety. Jeho velikost se nijak neumenšila a neumenšilo by ji, ani kdyby v padesáti letech zažil galeje. „Šlechetný budiž člověk, nápomocný a dobrý…“ Ne, ani toto nezmizí, dokud si to bude jeden jediný člověk opakovat a zachová to do své poslední chvilky.[5]

Pro Wiecherta ztělesňoval Goethe skutečnou německou kulturu. Tu krásnou osvícenou cestu, z níž lidé sešli a zabloudili v temném lese. Dub vystupuje ve vzpomínkách mnoha přeživších z tábora. Francouzský umělec a odbojář Léon Delarbre pod dubem sedával a maloval jeho větvoví.

Ne všichni však sdíleli Weichertovu představu, dub pro ně naopak symbolizoval zlo v německé kultuře, útlak a krutost. Tito vězni udržovali pověst o tom, že dub je skutečně spjat s osudem Německa. A ta jim dávala naději. Dub pozvolna vadl a umíral, na jaře se neolistil, kůra opadala a zbyl bílý, suchý, holý kmen. Ale strom stál dál. Až do jednoho dne v srpnu 1944, kdy Spojenci bombardovali továrny vedle tábora.

Jedna bomba zasáhla prádelnu a ta vzplála. Plameny rychle pohltily i holý, zesláblý dub. Vězeň z Polska, kterého známe jen jako číslo 4935, popsal událost takto:

> Slyšel jsem praskání ohně a viděl létat jiskry, hořící větve dopadaly na střechu a sunuly se po ní. Cítil jsem kouř. Vězni se postavili do dlouhého zástupu a posílali si kbelíky s vodou od nádrže až k ohni. Zachránili prádelnu, ale dub ne. Do tváří se jim vkrádala tajemná radost, tichý triumf: V tu chvíli jsme věděli, že věštba se vyplní. V našich očích, v nichž se kouř mísil s fantazií, to nebyl strom, ale mnohoruká nestvůra, která se kroutila v plamenech. Sledovali jsme, jak přichází o své ruce a kmen se jí zmenšuje, jako by se hroutil sám do sebe. Nestvůra v mukách padla na kolena. Zhyň, bestie, symbole německé říše. A Goethe? Pro nás už Goethe neexistuje, Himmler ho zničil.[6]

—

Před Národním divadlem ve Výmaru stojí Goethe a Schiller, pohledy upřené do dáli. Gotheho ruka spočívá na přítelově rameni a ten natahuje ruku po vavřínovém věnci, který Goethe drží. Socha od Ernsta Rietschela z roku 1857 je pro svou dobu typická. Inspirovala navíc podobu mnoha dalších pomníků těchto dvou velikánů literatury, které se v polovině 19. století šířily po celém Německu. Sochy Goetheho a Schillera byly jasným vyjádřením silných nacionalistických nálad, jež ovládly Německo v době, kdy se Výmar stal kultovním místem.

Na kraji centra leží Park an der Ilm, park protkaný cestičkami, které se vinou lesíkem tak hustým, že místy vytvářejí zelené tunely. Jedna vede na rozlehlou louku, jiná k altánu,

další k fontáně, jež vyvěrá ze skály, k jeskyni či k malebné zřícenině. Park je produktem romantické fantazie. Od konce 18. století, kdy byl vytvořen pod anglickým vlivem, se příliš nezměnil. Na louce stojí bílý domek národního barda, v němž strávil svá první léta ve Výmaru. Už tehdy Goethe získal uznání po celé Evropě díky svému debutu *Utrpení mladého Werthera*. Román překypující citem a vášní způsobil ve století rozumu, racionality a osvícenství velký poprask. Tato romantická doba uctívání krásy, obdivu k přírodě a fantazii se stala důležitou součástí německé sebeprezentace. Ulpěla na ní však temná skvrna. Jak mohli dědicové této kultury o několik generací později věšet, mučit a vraždit lidi v tomtéž lese, v němž Goethe básnil? Tento jasný a zároveň temný obraz bývá někdy nazýván „dichotomie Výmar–Buchenwald". Je to symbol německého dilematu, janusovské tváře Německa. Paradox zachycený právě odlišným vnímáním Goetheho dubu v Buchenwaldu.

Někteří se snaží pohlížet na tyto dvě strany německé kultury zcela odděleně, aby neutrpěl lesk éry výmarského klasicismu. Tento postoj převládal ve Výmaru dlouho po válce. Podle jiných je to přílišné zjednodušení, dokonce snad i překroucení skutečnosti, protože tyto dvě strany jsou spojeny společnými kulturními, filozofickými a literárními kořeny. Netvrdí, že jedno je přímým důsledkem druhého, ale že některé ideje, z nichž nacionální socialismus povstal a především je bezohledně zneužil, mají kořeny právě zde: v německém nacionalismu a odmítnutí ideálu osvícenství.

Němečtí romantici vehementně odmítali osvícenskou racionální strohost. Velký význam měly ideje zformované na univerzitě v Jeně, ležící dvacet kilometrů východně od Výmaru. V první polovině 19. století se stala jednou z nejvýznamnějších univerzit v Evropě a působili na ní filozofové Friedrich

Hegel, Johann Gottlieb Fichte a Friedrich von Schelling. Tito myslitelé v reakci na osvícenství formulovali myšlenky, které dnes známe pod označením německý idealismus nebo klasická německá filozofie.

Zanechali po sobě rozsáhlé ideové dědictví a pro nacionálněsocialistické ideology ve 20. století nebylo těžké v něm najít inspiraci. Největší vliv měl důraz na jedinečnost a nadřazenost německého ducha. Představy, že německý národ a jeho kultura se od jiných národů liší, ba nad nimi přímo vyniká. Že Německo má unikátní osud. Hegel se domníval, že „germánské“ národy dosáhly poznání o „svobodě ducha“, čímž se liší od „východních národů“. Ještě významnější byl filozof a historik Johann Gottfried Herder, jeden z velkých myslitelů, jež Goethe přivedl do Výmaru, který se podle některých dohadů stal předobrazem Fausta. Herderovy myšlenky o jedinečném duchu národa a prosazování patriotismu měly rozhodující význam pro vznik německého nacionalismu. Herder se domníval, že v národě existuje jediná třída: lid. A ten drží pospolu kultura.

Herderovým cílem bylo především zbavit německou kulturu francouzského vlivu, který v 18. století evropské kultuře dominoval. Nejsilněji se od něj distancoval filozof Johann Gottlieb Fichte, který je považován za otce německého nacionalismu. Fichte pokládal německý národ za jedinečný, a proto podle něj měli Němci „zahájit nový věk v historii lidstva a udávat jeho směr“.[7] Už u Fichteho se objevuje vyložený antisemitismus, osud německého národa nezahrnoval německé Židy. Fichte soudil, že německý národ by poškodilo, kdyby Židé získali stejná občanská práva – tento politický krok se totiž začal po Evropě šířit po Francouzské revoluci. Židé ve Francii obdrželi občanská práva, což spustilo židovskou emancipaci – více a více evropských Židů se odhodlá-